

XIX. YÜZYILDA MISIR'IN SİYASİ VE MALİ VAZİYETİNDE İSMAİL PAŞA'NIN ROLÜ ÜZERİNE SIR JULIEN GOLDSMID'İN LAYİHASI

Sır Julien Goldsmid's Explanatory Document About The Role Of Ismail Pasha Over Egypt's Political And Economic Situation in XIX. Century

Sevda ÖZKAYA*

ÖZ

Tarih, toplumların hafızası yani tecrübe kaynağı olma özelliği sebebi ile günümüze ve geleceğe yön veren bir ilim dalıdır. Bilhassa yakın tarihte yaşanan hadiselerden edinilecek tecrübe günümüzde bölgemizde ve etrafımızda meydana gelen siyasi, iktisadi ve toplumsal hadiseleri anlamak, doğru değerlendirmek bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl bilindiği üzere gerek Avrupa gerek Osmanlı Devleti için oldukça hareketli bir tarihi dönemdir. Zaman zaman parçalanma, iflas zaman zaman yeni güçlerin ortaya çıkışı anlamını taşıyan bu dönem her açıdan ise değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Böylesine önemli tarihi gelişmelerin yaşandığı XIX. Yüzyılın etkileri günümüzde de devam etmektedir. Bu yakın dönem tarihini anlamada bize birinci elden kaynaklık eden malzemelerden biri de layihalardır. Bir mesele üzerine kişi ya da kişilerce kaleme alınan bu çalışmalar son derece önemli bilgiler içermektedir.

Ele aldığımız çalışma 1866 -1896 yılları arasında İngiliz Avam Kamarası'nda liberal bir politikacı olarak yer alan hukukçu, iş adamı Sır Julien Goldsmid'in İsmail Paşa'nın Mısır'ı iflasa sürüklediği yönündeki iddialara reddiye mahiyetindedir. İsmail Paşa'nın, Mısır'a İngiliz müdahalesinde ve maliyenin iflasında, yaptığı harcamalar ve borçlanmalar sebebiyle büyük oranda sorumlu tutulduğu kabul edilir. Goldsmid yaptığı reddiyelerle layihada farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, İngiltere, İsmail Paşa, XIX. Yüzyıl, Borçlanma.

* Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, sozkaya@kastamonu.edu.tr.

ABSTRACT

History is an important science, because it leads today and the future as the memory of the societies. Especially the experience which is gathered from the recent history, is important for understanding the political, economic and social events of today.

As it is known, 19. Century is a very active historical period for Europe and The Ottoman State. This period, which sometimes meant fragmentation and failure; sometimes meant rise of new powers, was in every respect, a period of changes and evolutions. Today, the effects of 19. Century are still existing. The explanatory documents are some of the sources for that recent history. These studies, which were written over a spesific issue, include extremely important data.

The study which is discussed in this paper, is written by Sir Julien Goldsmid who was a lawyer and a businessman and was a liberal politician in British House of Commons between 1866- 1896, was like a refutation statement against the claims that said Ismail Pasha led Egypt to failure. Commonly, it is accepted that Ismail Pasha was highly responsible for the English intervention to Egypt and the economic failure because of his expenses and loans. Goldsmid manifests a different point of view with his refutations in the explanatory document.

Keywords: Egypt, England, Ismail Pasha, XIX. Century, Loan.

Giriş

Mısır, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni en fazla uğraştıran bölgelerden birisi olmuştur. Mısır'ın Osmanlı Devleti merkezine olan uzak konumu, bereketli toprakları, ticari üsleri sebebi ile Avrupa'nın büyük devletlerinin de ilgisini açıkça çekmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflaması ile eş zamanlıdır.

Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sırasında başlayan bir dizi siyasi-iktisadi ve sosyal gelişme hem Osmanlı Devleti'ni hem de sömürgecilikle beslenen devletleri endişeye sevk etmiştir. Bilindiği üzere Fransa'nın bu bölgedeki menfaatleri her daim varlığını korumuş ancak İngiltere Hindistan yolunu tehdit edebilecek bu tarz gelişmelere müsaade etmemiş, güçlü bir devletin himayesine yahut güçlü bir Mısır yönetimine zayıf ve kendi kontrolündeki Osmanlı hakimiyetini tercih etmiştir.

Böylece XIX. Yüzyılda devletlerarası bir boyut kazanan "Mısır Meselesi"ne Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere diğer güçler de dahil olmuşlardır.

Bir nevi Mısır yöneticilerinin Osmanlı hakimiyetinden bağımsız bir yönetim kurmak gayelerinden ortaya çıkan bu meselenin olumlu sonuçlandığı söylenemez. Fermanlarla elde edilen ayrıcalıklar Mısır yöneticilerine yetmemiş,

valilik unvanı bile İsmail Paşa döneminde Hidivlik unvanına dönüşmüştür. Pek çok konuda merkezden bağımsız hareket etme hakkı kazanmış olan Mısır valileri hareket alanlarını daha da genişletmek için faaliyet göstermişlerdir. Bu süreçte öne çıkan ilk isim Mehmet Ali Paşa ise ikinci isim İsmail Paşa'dır.

Mehmet Ali Paşa'nın güçlü otoritesi, iktisadi politikaları sayesinde Mısır kısa zamanda Osmanlı Devleti'ni merkezinden daha evvel ciddi bir modernleşme yaşamış, gerek eğitim kurumları gerek orduda modernleşme, sanayi ve tarım alanında görülen gelişmeler ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Ancak bilindiği üzere İngiltere'nin müdahalesi ile Mısır'da yaşanan bu gelişmeler baltalanmıştır. Daha sonra ise Mehmet Ali Paşa'nın yolunu takip eden İsmail Paşa olmuştur (Issawi, 1963: s. 28-30). Ancak O'nun başarıları bilinmekle birlikte daha çok Mısır'ı iflasa sürüklediğinden bahsedilir. Bunun sebebi olarak da giriştiği modernleşme çalışmaları için yaptığı borçlanmalar gösterilir. İsmail Paşa'nın azli ile sonuçlanan ikinci modernleşme döneminin ardından hızlı bir biçimde bölgeye İngiliz müdahalesi söz konusu olmuştur.

İsmail Paşa, borçlanma yetkisini elde ettikten sonra Mısır'ın gelirini artıracak faaliyetlere girişmiştir. Borçların faizlerinin ödenememesi durumunda Mısır'da Duyun-u Umumiye'nin kurulması ile bütün gelir yabancı kontrolüne geçmiştir. Zaten bilindiği üzere özellikle İngiltere Mehmet Ali Paşa devrinden beri bölgeden elini çekmemiştir. Alınan borçlar ile ilgili yapılan sözleşmelerdeki haksızlıklar, fahiş faiz oranları, yabancı denetiminin maliyede ve üretimde olumsuz sonuçları üzerinde pek fazla bir şey söylenmeden iflastan neredeyse tek başına İsmail Paşa sorumlu hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nden bağımsız, Kuzey Afrika'da bir Avrupa medeniyeti yaratmak hayaline kapılan İsmail Paşa'nın bu yöndeki faaliyetleri doğal olarak bölgede hükümranlıklar hakları zedelenen Osmanlı Devleti'nin şiddetini celb etmiştir. Ancak 1882'de İskenderiye'nin İngiltere tarafından bombalanmasının önüne geçememiştir. Ele aldığımız layihada Goldsmid (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6765-goldsmid>) XIX. Yüzyılda Mısır'ın sürüklendiği siyasi-iktisadi vaziyeti ortaya koyarken meydana gelen neticeleri sadece İsmail Paşa'nın müsrifliğine dayandırmanın yanlışlığını ispat etmeye çalışmaktadır. Böylece dönemi farklı bir bakış açısı ile değerlendirirken Mısır'ın iktisadi hayatında meydana gelen gelişmeleri, gelir–gider durumunu takip etme fırsatı elde etmekteyiz.

Layihaya ve Değerlendirilmesi:

İncelediğimiz ve değerlendirmeye çalıştığımız “*İsmail ve Tebriye-i Zimmet*” başlıklı layiha Başbakanlı Osmanlı arşivi Y.EE. 116-35, H. 13-07. 1299 tarihli belgedir. Başlığında da anlaşılacağı üzere layiha İsmail Paşa'nın Mısır hazinesinden kendi zimmetine para aktarmadığını ispat etmek için kaleme alınmıştır. 1863-1879 yılları arasında Mısır'ı idare eden İsmail Paşa, bu yıllar arasına bir çok modernleşme faaliyetini sığdırmıştır. Eğitimden sanayileşmeye, ulaşımdan

haberleşmeye kadar pek çok alanda önemli gelişmelere imza atmıştır. Ancak bütün bunlar yapılırken büyük borçların da altına girilmiştir. İşte bu sebeple İsmail Paşa müsrif, iflastan sorumlu yönetici olarak yaftalanmıştır.

Layihanın hemen başından sonuna kadar Halim Paşa, Tevfik Paşa ve İsmail Paşa arasında kıyaslama yapılmaktadır. İsmail Paşa'nın Hidivliğinin son yıllarında bilhassa Süveyş Kanalı açıldıktan sonra Mısır'da yaşanan siyasi kargaşa neticesinde azledilmesiyle ortaya çıkan Hidivlik makamına kimin geleceği tartışmasına başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler müdahalede bulunmuşlardır. Ele aldığımız layihada İsmail Paşa'nın lehinde bir tutum söz konusudur. Hatta Mısır'da yeniden iyi bir yönetimin kurulması, İngiliz menfaatlerinin sağlanması hatta Fransa'nın bertaraf edilmesinin ancak İsmail Paşa'nın idaresiyle mümkün olabileceği ifade edilmektedir. Bunun dışında bölgede İngiliz-Fransız çekişmesi, İngiltere'nin Mısır'ı işgali hakkında ortaya koyduğu haklılık politikası, Mısır maliyesinde yıllar içinde görülen değişimler layihanın bütününde değinilen konulardır.

Öncelikle Prens Halim'in* (Aktan, Yuvalı, Hülagü, 1996: s. 345) yönetime getirilmek için İsmail Paşa aleyhinde kaleme aldığı iddia edilen bir makaleden söz edilmektedir. Halim Paşa'nın bu yöndeki iddiaları ve faaliyetlerine İngiltere öncelikle bir savaş telaşına girdiğinden önem vermemiş ancak daha sonra iddialarını incelemek için vakit ayrılmıştır;

"...Mehmed Ali'nin bir oğlu çıkub da bir siyasi risâliye derc etdirdiği makale ile Mısır Hidivliği'ne nâil olmaklığı ümid eder. ...bast eylediği mütâlaat üzerine kendi ümid ve heveslerini tesis eyler ise mesele-i Mısriye bir sûret-i cedidede te'cil etmiş olur. Muharebe velvelesi üzerine hâsıl olan şiddetleri geçerek İngilizlere şimdi sükûnet gelmesi üzerine Prens Halim'in meydân-ı muhâkemeye arz eylediği mülâhazata dikkat atf edebilirler..."

Prens Halim'in mevcut dönemin politikaları konusunda cahil olduğu, bölgede meydana gelen büyük değişiklikler ve Fransa'nın menfaatleri meselesine vâkıf olmadığına dikkat çekilmekte ve bu düşünce ispata çalışılmaktadır. Zira Fransa'nın bölgede Napolyon zamanından beri etkin olmaya çalıştığı bilinene bir gerçektir. Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sırasında da Fransızlardan yardım alınmış ve modernleşmede Fransa örnek alınmıştı. Yine İsmail Paşa döneminde bu etkinin devam ettiği görülür. İşte böylece uzun bir zamandan beri aslında bölgede Osmanlı egemenliği çok büyük bir zaafa uğramıştı. Halim Paşa ise bu bölgede yeniden Osmanlı hakimiyetini tesis etmek yönünde bir eğilim göstermiştir;

"...Evvvela Prens Halim'in efkârındaki sâdeliğine ve zaman-ı hâzır politikası hakkındaki cehâlet -i mutlakasına ve son otuz sene zarfında vuku'a gelen tebdilât-ı 'azimeye ve Bahr-i Sefid havzasının en mühim faal ... olan taraf hakkındaki tecâhiliyle Fransa Hükümeti ve Fransız erbâb-ı mâliyesi heves ve entrikalarına ve Prens Halim'in Hilâfet-i İslamiye'ye bir sûret-i kat'iyeye ve mutlakada gösterdiği itâat ve inkiyâda şaşmamak ve Hilâfet-i İslamiye'nin Vâdi-i Nil üzerinden ref'

* Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğludur. 1857'de vezaret rütbesi almış, 1869'da Meclis-i âli'ye memur olmuş 1894'te vefat etmiştir.

edilmiş bulunan hüküm ve nüfuzunu Prens müşarünileyhin tekrar Nil sevahiline iâdesi hakkındaki gayretine istiğrâb etmemek ve Şarkıyyinun zaten ... kaza ve kader mezhebini İngiltere'nin tavrı fırka-i siyâsiyesi usûl ve kavâidiyle mahlût etmiş olmasına taaccüb eylememek kâbil değildir...”

Goldsmid, Prens Halim ile İsmail Paşa arasındaki düşmanlığı ortaya koymaya başlamadan evvel Fransız devlet adamları ve iktisatçılarının uygulamamalarına da bu çalışmada geniş yer vermiştir. Ancak Fransız milletini kast etmediğini de belirtmiş ve bir diplomat olarak hassasiyetini ortaya koymuştur ki bizce bu ifade aynı dönemde şarklılar olarak ifade ettiği İslam toplumları yahut Ortadoğu toplumları için ne Goldsmid ne İngiliz Hükümeti ne de diğer Avrupalı devletler aynı inceliği göstermişlerdir. Bu ayrımı ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir“...bu halde Prens Halim ile bazı iddialarının tedkik ve muhâkemesiyle biraz iştiğâl eder isek yeri vardır. Buna başlamazdan evvel arz ve ihzar etmek arzusundayım ki bu risâlede Fransa dediğim zaman maksadım Fransa milleti değildir. Belki umur-ı siyâsiye ve mâliye erbâbından olub âhiren pek büyük nüfuz ve tesirât göstermiş olan bir takım zevâtı murâd etmekdeyim...”

Ardından Prens Halim hakkında bilgi vermeye iki soru ile başlamaktadır. Bütün metinde bu ve benzeri sorular konular arası geçişlerde kullanılmıştır. Halim Paşa'nın Mehmet Ali Paşa'nın oğlu olmakla birlikte O'nun yeteneklerini taşımadığı ile Halim hakkındaki olumsuz düşüncelerini aktarmaya başlamaktadır, Said Paşa döneminde de Sudan'a adete sürgün edildiği yönünde bir görüş bildirilmektedir; “...Prens Halim'e nakl-i kelâm edince evvela bu adamın tarihi nedir ? Arzu eylediği mevki-i âli için bu adam ne gibi evsâf göstermiştir ? Kendisi Mehmed Ali'nin oğludur. Hiç kimse aksini iddia edemez ki Mehmed Ali bir büyük cür'et sâhibi ve pek ziyâde mahâret-i 'askeriye erbâbı ve fevkalâde şayân-ı dikkat bir adam olub ilk defa olmak üzere Mısır'ın istihsâl-i istiklâline say' etmiştir. Fakat Prens Halim pederinin bu mahâretlerine vâris olmamıştır. Umûr-u hükûmete iki defa iştirâke davet edilmiş olmayub bunlar dahi pek az birer zaman için vukû'u bulmuştur. 1856 senesinde biraderi Said Paşa tarafından (vâli) unvanıyla Sudan'a gönderilmiş idi. O tarihte Sudan'ın kısm-ı 'azimi henüz idâre-i Mısriye'ye tâbi değil idiyse de Prens Halim oraya kendi heva.-i mahsûsu üzerine gittiğini iddia eylediği halde işin doğrusu umûmen hissolunduğu üzere kendisinin oraya adeta teb'îd edilmiş bulunmasından ibâret idi...”

Sait Paşa döneminde hükümette hiç bir görev almadığı herhangi bir başarısının söz konusu olmadığı ifade edildikten sonra İsmail Paşa dönemine geçilmektedir. Böylece Halim Paşa'nın Sultan tarafından Hidivliğe getirilmesi söz konusu olduğu ana kadar siyasi-idari geçmişine dair bilgiler verilmek istenmektedir;

“... 1862 senesinde İsmail Paşa Hidiv olduğu zaman biraz vakt için Prens Halim Meclis Reisi nasb olunmuş idi. Fakat Mısır hükümdâr-ı cedidi olan İsmail Paşa için mümkün olmadı Halim Paşa'yı tûl müddet bu makamda tutsun bunun sebebi ise Halim'in karıştığı entrikalar ile yanında bulunan serseriler idi...”

İsmail Paşa'nın hidivliği sırasında da Halim Paşa'nın uzun bir zaman Meclis Reisliği görevinde tutulmamasının sebebi olarak Halim'in çevirdiği

entrikalar ve etrafında güvensiz kişilerin bulunuyor olması gösterilmiştir. Entrikalar çevirmekle suçladığı Halim Paşa'nın İsmail Paşa'ya yaptığı suçlamaların da asılsızlığını ve O'nun güvenilmez birisi olduğunu anlatmaya devam etmektedir. Özellikle borçlanma konusunda İsmail Paşa'nın suçlandığı aşikar olmakla birlikte Halim Paşa'nın mali durumu ise bugüne kadar neredeyse üzerinde hiç durulmayan konulardan biridir. İşte bu noktada belgede ilginç bilgilerin yer aldığı söylenebilir;

“... Bundan ma'âda mâdem ki şimdi Halim güyâ borç kendisince meçhûlâtıdan imiş gibi İsmail Paşa'nın borçlarından bahsediyor besbelli kendi ahvâl-i mâliyesini unutmuş olmalıdır. Ol ahvâl-i mâliye ki 1865 senesinde kendi emlâkini bir milyon İngiliz lirası bedel ile hükümet-i Mısriye'ye satmağa kendisini mecbûr eylemiş idi...” aşırı harcamaları ile suçlanması gerekenin sadece İsmail Paşa olmadığı üstelik İsmail Paşa'nın harcamalarının modernleşme çalışmaları sebebiyle olduğu göz önünde bulundurulursa Halim Paşa'nın aynı dönemlerde ne için borçlandığı meçhul kalmaktadır. İstanbul'da edindiği itibarın ise Sultan'a hoş görünerek yaşamını sürdürmek ve belki Hidiv olmak kaygısından kaynaklandığı ifade edilmektedir; *“... O zamandan beri İstanbul'da kendisi için mücib-i şân ve şeref olamayacak bir maiyyet ile hiçden ibâret ve şansına bir ömür sürmüştür. Aralık da bir küçücük entrikalara cesâret eyler ise de makâm-ı hilâfete babasının mesleki aksine olarak ... ihtimâl ki bazı ahvâl-i hasene ile ve Bâb-ı 'âli'nin muzâharât-ı siyâsiyesinde kendisi için Hidiv-i Mısır olmağa bir daha yâveri-i tâli' olabileceğini ümid eyler idi...”*

Halim Paşa'nın sahip olduğu servetin bir kısmının kız kardeşinden kendisine kalan miras olduğunu öğrenmekteyiz ve yukarıda bahsettiğimiz siyasi geçmiş hakkındaki bilgiler şu cümlelerle son bulmaktadır; *“...Bir kaç ay mukaddem Halim hemşiresinden gelen mirasa nâil oldu. Ve âhiren Bâb-ı 'âli'nin memûriyet-i fevkalâde ile Londra'ya gönderdiği Hasan Fehmi Paşa yâdigârının ifâdesinden anlaşıldı ki Zât-ı Şahâne Tevfik Paşa'yı 'azl ederek Halim Paşa'yı nasb etmek emelinde bulunur ise de İngiltere Hükümeti bu bâbda müzâkereye girişmeyi redd eyledi. Halim'in târihi işte bundan ibârettdir...”*

Görüldüğü üzere bu tarihten itibaren Mısır yönetiminde kimin olacağı sadece Osmanlı Devleti'nin iradesinde olan bir şey değil aynı zamanda doğrudan İngiltere'nin müdahalesi ile çözüm bulunabilecek bir meseleye dönüşmüştür.

Halim Paşa'nın İsmail Paşa aleyhindeki suçlamalarının başlıca iki hususundan ilki İsmail Paşa'nın paraya olan düşkünlüğü ve diğeri ise şöhret bulmak tutkusuydu. Mısır'ın içine düştüğü borç çıkmazını Halim Paşa bunlara bağlamaktaydı. Goldsmid ise bunlara reddiyesini şöyle dile getirmektedir;

“... İsmail aleyhindeki ithâmâtı neden ibârettdir ? ... Beş milyondan ma'âda İsmail Paşa'nın 'akd eylediği istikrâzât-ı Mısriye kâmilen bu hususâtı istihsâl için olub Darfur fütuhâtı dahi bu hususla olduğu gibi Habeş seferi dahi bu maksad üzerine iltizâm edilmiştir. Halim Paşa iddia ediyor ki İsmail kendi mevki-i 'âlisine aid vezâifde ihmâl etdiğinden hükümdarlığı müddeti kâmilen muvaffaksızlık ile geçmiş ve Halim'in itikâdınca bu mavaffakiyetsizlik dahi Mısır'ın hâl-i hâzırıyla

müstedill bulunmuşdur. Bu halde son yedi seneden beri Mısır'da ne olmuş ise mes'ûliyeti İsmail'e 'atf olunuyor...'”

Halim Paşa'nın ilk iddiası İsmail Paşa'nın beş milyondan başka Darfur fethi ve Habeşistan seferi için edindiği borca rağmen iktidarı süresince başarısız yönetimi yüzünden Mısır İngiltere'nin müdahalesine maruz kalmıştır. Ardından Halim Paşa Mısır'da yaşanan askeri ayaklanmayı İsmail Paşa'nın tertip ettiğini ve hatta Tevfik Paşa döneminde yaşanan felaketlerde de İsmail Paşa'nın sorumlu olduğunu iddia etmektedir;

“...Wilson ve Biligniere'nin heyet-i muhtelite vükelasını düşüren nümâyiş-i 'askeriye İsmail dâvet ederek Mısırluların ancak 'adâlet istediklerini ve binâen'aleyh İsmail'in sükûtundan memnûn olduklarını beyândan sonra Tevfik'in müddet-i hükûmrânisindeki 'aczi ve hatalarını ve felâketleri mes'ûliyetlerini dahi İsmail'e 'atfeyliyor...'”

İsmail Paşa döneminde maliyenin durumunun düzeltilmesi için İngiltere'nin müdahalesi neticesinde 18 Kasım 1876'da biri İngiliz (Rivers Wilson) diğeri Fransız (De Biligniere) iki umumi müfettişlik oluşturulmuş, bunlar hazine hesabı ile Mısır'ın gelirlerini denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Böylece Mısır'ın maliyesi üzerinde İngiltere ve Fransa denetimi açıkça gerçekleşmiştir. Ancak Mısır'ın iç işlerine böylesine bir müdahaleden Hidiv İsmail Paşa rahatsızlık duyunca çeşitli sorunlar yaşanmış ve bu kez 25 Ocak 1878'de müfettişler ve Duyun-u Umumiye komiserleri de dâhil olmak üzere bir Tahkikat Komisyonu meydana getirilmiştir. Metinde geçen karma heyet ile kast edilen bu komisyondur. Ancak bu komisyon da Arabi'nin organize ettiği askeri ayaklanma neticesinde dağıtılmıştır. 18 Şubat 1879'da ise Maliye Nezareti Wilson'a, Çalışma Nezareti ise Bliquieres'e verilmiştir (BOA. MV. 1-31, 1302 R. 25, Luxemburg, 1986: s. 320-342). İşte bu noktada Goldsmid, İsmail Paşa dönemini kısaca anlatmaktadır. Burada İsmail Paşa'nın Mısır'ı Avrupa medeniyeti ile bütünleştirme gayretinden ve Osmanlı Devleti hakimiyetinden kurtararak bağımsız hale getirme amacından ve tabii dönemin etkileri ve sonuçları bakımından en dikkat çekici gelişmelerinden biri olan Süveyş Kanalı'nın açılması çalışmalarından övgüyle bahsedilmektedir. Bunu yaparken İsmail Paşa'dan önce yönetimde bulunan Said Paşa zamanında Mısır maliyesi için son derece zararlı olacak bir takım şartları içeren mukavelelerin akd edildiğini ifade etmekte ve böylece büyük oranda Kanal'ın inşası ve açılışı maksadıyla yapılan borçlanmaların sorumluluğunun İsmail Paşa'dan çok Said Paşa'ya ait olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Zaten Goldsmid'in Halim Paşa'nın yakın tarih hakkında cahil olduğu ifadesinden bahsetmiştik. Ardından İsmail Paşa döneminde memleketin ilerlemesi için yapılan çalışmalardan bahsetmektedir. Bilindiği üzere bu dönemde Mısır'da girişilen liman, demiryolu telgraf hattı ve kanal inşalarına harcanan ve iflasa sebep olan masrafların tutarı 1863-1874 yılları arasında 158.200.000 Sterlindir. Sadece Süveyş Kanalı'nın masrafı ise 9.412.000 Sterlin'dir. Metinde geçen bilgiye göre İsmail Paşa döneminde bunlar için yapılan harcama 51 milyon liradan fazladır (Issawi, 1966: s. 430-439). Ancak Goldsmid bu borçların fahiş faizler ve sözleşme yapılan şirketlerin haksız

uygulamaları nedeniyle İsmail Paşa'nın eline geçen miktarın az olduğundan bahisle Halim'in iddiaların çürütmeye çalışmaktadır;

“... 1862 senesinde İsmail Paşa iyi fakat âciz bir prens halefi oldu. Zira Tevfik İsmail'e mukâyese edildiği zaman hüküm neden ibaret kalır ise Halim ve Said Paşalar dahi Mehmed Ali'ye nisbetle öyle kalırlar. İsmail Paşa gâyet cür'etli ve metânet ahlakca kuvvetli bir adam olduğundan Mehmed Ali'nin tâyin eylediği meslek üzerine devam ile Mısır'ı Bâb-ı 'âli'nin hükmünden kurtarub nâil-i istiklal tamm etmek gayretini ele almış idi. Bununla beraber Mısır'a Avrupa medeniyetini ve onun muhsinâtını bi'l- idhâl ... için dahi Avrupa ile hüsn-ü amel edinmiş idi. Bu maksad üzerine mebni idüğü Süveyş Kanalı için cesime sarf eylemiş idi. Selefî olan Said Paşa'nın işbu umûr-ı nâfia için istihsâl eylediği fermanlarda gayet muzır şerâit ve mukâveleler mevcûd idi. İsmail Paşa'nın mesârif-i cesime ile icrâ eylediği umûr-ı nâfia meyânında şimendüfer köprüleri ve liman ve arâzi 'ameliyâtı ve sâir icrâları memâlik-i sâirede husûsi kumpanyalara tevdi' olunmakta bulunan bir çok umûr-ı nâfia dahi mevcûd idi. İşbu umûr-ı mua'azzâmanın kâffesi için sarf eylediği mebâliğ elli bir milyon lirayı tecâvüz eder ise de ... istikrâzât-ı mün'akideden ele geçen nukûd-ı sâfiye asıl re's-ül mâldan iki milyon lira noksan olduğundan İsmail Paşa müsrif olsun olmasın istikrâzâtın kâffesini 'ameliyât-ı mezkûreye sarf eylemiş olduğu zâhirdir. Evet memleketinin mâmûriyetine nâfi olacağını gerek haklı ve gerek haksız olarak hüküm eylediği zikir olunan umûr-ı nâfia için istikrâz eylemiş olduğu mübâlağadan daha ziyâdesini bile sarf eylemiştir...”

Anlaşılabacağı üzere İsmail Paşa'nın ülkesinin refahı için yaptığı harcamaların borçlarından bile daha fazla olduğu sonucu çıkmaktadır. Meyinden edindiğimiz bilgiye göre Halim Paşa, Said Paşa döneminden kalan borcun beş milyon olduğunu iddia etmiştir. Ancak Goldsmid layihasında arazi ile ilgili yapılan harcamaların on beş milyon lirayı bulduğunu ve Halim Paşa'nın bu konuda da yanlış bilgi verdiğini açıklamaktadır ve devamında İsmail Paşa'nın kendine ait servetten de bunun için harcama yaptığının göz önünde bulundurularak onun müsrifliğinin bir yana kendi servetine para geçirmiş olmasının imkansızlığından söz etmiştir;

“...İsmail Paşa ne kadar müsrif olursa olsun ne kadar beyhûde muhârebat göze aldırılmış olursa olsun bahsolunan istikrâzâtdan bir menfaat-i şahsiye çıkarması şöyle dursun menâbi-i sâireden istihsâl eylediği diğer pareleri dahi kâffe-i istikrâzât sarf olunduğu halde yine kifâyet etmemiş bulunan umûr-ı nâfiaya istihlâk edilmiş idi...”

Tabii burada ortaya çıkan önemli bir husus da İsmail paşa'nın giriştiği bu harcamaların ve yatırımların sonuçlarının edinilen borçları karşılayıp karşılamadığıdır. Yine bu dönem üzerine yapılan çalışmalarda İsmail Paşa'nın maliyenin durumunu, ülkenin gelirlerini çok iyi incelemeyen giriştiği bu faaliyetlerini neticelerinin çok iyi olmadığı yönündedir (Landers, 1958: s. 224-243). Oysa söz konusu faaliyetlerin hepsi de Mısır'ın refah düzeyini arttıracak işlerdir. Ancak sonucun vardığı nokta bu açıdan incelenmeye değerdir. Böylece Goldsmid buna muhalif bilgiler verirken hem yapılan sözleşmelerin iyi şartlar içermediği hem de artan gelir miktarından örnekler vermektedir;

“...Haddi zâtında iyi oldukları halde zikr olunan umûr-ı nâfianın beş sene zarfında edilen istikrâzâta mukâbil gelebilecek kadar mühim ve cesim olub olmadıkları sual edilebilir. Bu sualin cevâbı ise bedihiyâtdandır. İsmail Paşa eğer şerâit-i muvaffaka ile istikrâz bulabilseydi pekâlâ olabilirdi. Zira umûr-ı nâfia-i mezkûre memleketin mahsûlât ve vâridâtını artıracak şeylerdir. Fakat istikrâzât-ı mün'akide Mısır için bir sûret-i müdhîşe ve mühimliğe de mücib olacak şerâit-i muzırna ile 'akd olunmuşlardır. Bâ husus bu işde öyle bir takım adamlar vâsita olmuşlardır ki İsmail Paşa fakir düşdüğü onlar zenginleşmişler ve İsmail Paşa'nın sükûtundan sonra kendi servet ve medâr-ı yegânesi olan isrâfat ve ifrâzatdan dolayı İsmail aleyhinde hücum etmişlerdir...” buraya kadar verilen bilgilerde yine bu zamana kadar üzerinde durulmayan bir noktaya dikkat çekilmektedir. O da şudur ki; İsmail Paşa'nın borçlanmasına aracılık eden kimselerin ahlaklı davranmamış olmaları ve servetlerine servet katmalarındır. İsmail Paşa'nın aceleci tavrının kendisini felakete sürüklediği ve başarısızlıklar sebebiyle felaketin bütün sorumluluğunun kendisinin üzerine yıkıldığını vurgulanmaktadır; “...Vâsita-i istikrâz olan bu adamlar o kadar fenâ heriflerdir ki İsmail'in sükûtu üzerine O'nu ezmeye en evvel kendileri davranmış ve artık evâtıfından kat-ı ümid ile her fenâlığı tecviz etmişlerdir. ... İşte bence İsmail Paşa'nın kusûru pek büyük ve pek 'acül bir musâlih olmasından ibâret olub sebab-i felâketi dahi bu olmuştur...”

İsmail Paşa'nın çalışmaları neticesinde elbette gelirlere bir artış söz konusudur. Fakat problem giderlerin bu gelirlerin çok üzerinde seyretmesidir. David S. Landes'in *Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism* adlı eserinde 1821-1879 yılları arasında Mısır Poundu üzerinden Mısır'ın gelir ve giderlerini gösteren tabloda 1862 senesinin geliri 3,707,000 gideri ise 8, 868,000 olarak, 1869 senesinin geliri 5,255,000 ve gideri 10,530,000 olarak gösterilmektedir (Landers, 1958: s. 337) Goldsmid'in verdiği rakamlar ve bilgilere göre 1862'de dört milyondan az olan gelir neredeyse 9.500.000 liraya ulaşmıştır. Bu artışın aslında yapılan bütün masrafları karşılaması mümkün olmakla birlikte İsmail Paşa'nın iyice düşünmeden, aceleci verdiği kararların neticesinin de kötü olduğu ifade edilmektedir. Yine İsmail Paşa'nın edindiği 6.200.000 liralık borçtan ancak 5.100.000 lira kadar eline geçtiğini öğrenmekteyiz. Bunda ise fahiş faizler ve alacaklıların istediği yüksek teminat istekleri rol oynamıştır. Yanı sıra layihanın bu kısmında Tasfiye kanunundan bahsedilmekte ve devamında da bu kanunla ilgili gelişmeler ve sonuçları hakkında bilgiler yer almaktadır. Tasfiye Kanunu Hidiv Tevfik Paşa'nın İngiliz ve Fransızların desteği ile yönetime geçmesinin adeta bir bedelidir. 1880 yılının başlarında borçların ödenmesini sağlamak amacıyla Uluslararası Tasfiye Komisyonu bir plan yapmış ve buna göre peşinen alınmış bulunan beş senelik vergilerin iadesi kararlaştırılmış ve birçok memur ve subay masrafların kısılması amacıyla açığa alınmıştır. İşte bu karar neticesinde ise askeri bir isyan baş göstermiştir (Marsut, 1991: s. 70-72);

“...İsmail Paşa 1862 senesinde Hidiv olduğu zaman vâridât-ı memleket neden ibâret idi? Senevi dört milyon liradan aşağı idi. İsmail 'azl olduğu 1869 senesinde vâridât ne mikdâra bâliğ oldu? 9.500.000 liradan biraz aşağıya kadar vardı. On beş on altı senede vâridâtın böyle terakki-i 'azim peydâsı yalnız kendi islâhatına ve tevsi'âtına 'atf edilemez belki İsmail'in icrâ eylediği umûr-ı 'azimiye-i

nâfiâyâ 'atf olunur. İmdi istintâc olunur ki evvelce dahi dediğim vechile İsmail pek 'acul bir musâlih olub etdiği istikrâzlar bir takım umûr-ı nâfiâyâ sarf olunmuşlardır ki yaptığı borçların yani 6.200.0000 liralık istikrâzın mikdâr-ı itibâriyesini bile tesviye edebilecek kadar mahsuldârdır. Zira evvelce dahi dediğim vechile hazine-i Mısıriye istikrâzâtından ele ancak 5.100.000 lira ele geçirmiştir. Vâridâtın senevi beş milyon lira artması mikdâr-ı itibâri fâizlerinden mâ'adâ re's-ül mâldan bile birer mikdârın tesviyesinden sonra biraz da hükümet-i umûriyenin sarf olunabilecek fazla dahi bırakır. Fakat istikrâzın şerâit-i mün'akidesi pek ziyâde mûcib-i harâbi olacak sûretde vukû'u bulmuşdur. İstikrazın vâsıtalarıyla bâ-husûs istikrâz hâsılları fâizlerin tenziline rıza göstermemişlerdir ki Hidiv dahi te'diyâtında devâm edebilsün. Mukarrızlar pek gâli fâiz istiyorlardı bununla beraber bir de teminât istiyorlar idi ki şimdi Avrupa teminâtıyla 'akd edilmekte bulunan istikrâzda gösterilen teminâta mu'âdil idi. El hâsil evvelce dahi dediğim vechile mukarrızlar Fransa ve İngiltere'nin müdâhalesine mürâcaat etdiler ve tasfiye nizamnamesi vâsıtasıyla alacaklarının fâizlerinden mâ'adâ re's-ül mâllarının dahi tesviyesi için kuvvetli bir kefâlet istihsâl edebildiler. İşte bu teşebbüsler ve bilhassa 1879'da Fransızların ibkâ eyledikleri ahvâl Mısır için öyle bir mevki-i siyâsi hâsil etmiştir ki onlardan dahi başkaca bahsedeceğim..."

Böylece İsmail Paşa'nın içinde bulunduğu şartlar açıklandıktan sonra Goldsmid'in iddiasına göre İsmail Paşa'nın alacaklılarla olan münasebetine şayet Avrupa Devletleri müdahale etmemiş olsalardı çok daha rahat mukaveleler akd edebilmesi mümkün olurdu. Ancak buna müsaade edilmediğini ve biraz da bu sebeple kötü duruma düştüğünü anlatmaktadır. Tabii burada Avrupa Devletlerinden kasıt aslında Fransa'dır. Mısır üzerinde İngiltere ve Fransa'nın rekabeti malumdur. Mısır'ın mali durumunun uluslararası bir müdahaleyi zorunlu hale getirecek kadar kötü gidişat göstermesinin Fransa'nın emeli olduğu da iddiaları arasında yer almaktadır;

"...Hakikat yedi sekiz seneden beri Fransa umûr-ı mâliye erbâbı Avrupa'nın Mısır'a müdâhalesini arzu etmededirler. Bu bâbda gösterilen misaller Mısır'ın müstakbelisi için pek muzırdır. Fakat şübhe yokdur ki İsmail dâyinleriyle bi'l-tilâf dâyinlerinin taleblerini yerine getirmiş olsaydı fâiz ve re'sü'l-mâllarının te'diyâtında dahi devâm eyleyebilirdi. İsmail bu muvaffâkiyetin numûnesini dahi göstermiştir. Zira kendi dâiresi dâyinlerinin teminü için kendi emlâk-ı husûsiyesiyle familyası emlâkını fedâ etmiştir. Zira İngilizler evvelce gösterdiğim vechile istikrâzâtın kâffesi umûr-ı nâfiâyâ sarf olduğunu gördüğümüz ve halbûki kendi nazar-ı teftişimiz elinde 'akd olunan sekiz milyon liralık istikrazın beş altı son sene zarfında umûr-ı nâfiâyâ değil belki memleketin ihlâl-i intizâmâtıyla tahriyine sarf olduğunu müşâhade eylediğimiz halde artık İsmail Paşa'nın idâresini biz âmm edebilir miyiz ?..."

İsmail Paşa'nın kendisine ve ailesine ait olan emlakı borçların ödenmesi konusunda feda etmiş olması O'nun eğer fırsat verilseydi kötü gidişatı durdurabileceğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca yine O'nun döneminde meydana gelen gelir artışından yukarıda bahsetmiştik. Bu artışın dokuz buçuk milyona ulaştığını ve bu artışla ilgili olarak İsmail Paşa'nın halka zulüm

uygulayarak gelirleri artırdığı yönünde bir suçlama bulunduğunu da buradan öğrenmekteyiz. Ancak Goldsmid bu konuda da açıklama yapmaktadır;

“...Vâkıa denilebilir ki İsmail Paşa'nın dokuz buçuk milyona iblâğ eylediği vâridât halk üzerinde zulmen icrâ eylediği tazyikât ve 'itsâfâtın semeresidir ve binâenâleyh bu dahi memleketin hüsn-ü hâline delâlet edemez. Yine cevab veririm ki bu hâl memleketin mâ'mûriyetini isbât eder. Zira Arabi'nin isyânı felâketinden ve İskenderiye'yi topa tutmak maddesinde Mısır için vâki olan fenâlıklardan ... müteâkib görülen harekât-ı 'askeriyeden ve Mehdi ile edilen muhârebâtın mücib olduğu felâketlerden kat-ı nazar 1885 senesi vâridâtı hazine müsteşarları taraflarından 9.000.000 lira olmak üzere hesâb edilmiş ve bu mebâliğ ile İsmail Paşa zamân-ı idâresindeki vâridât arasında bulunan fark dahi yalnız bu felâketlere haml edilmek lâzım gelmiştir. El hâsıl parlamentoya takdim olunan raporlarda şu rakamlar görülmüyor;

Sene	Vâridât
1881	9.229.965
1882	8.852.856
1883	8.934.675
1884	9.365.000

Bu rakamlar benim mütâlâatımı derece-i kâfiyede isbât ederler. Eğer İsmail'in hevesi gâli-i iştihârdan ibâret veyâhûd benim demek isteyeceğim vechile memleketini islâh için nâmuskârâne bir arzudan ibâret idiyse teşebbüs etdiği umûr-ı mu'âzzâmada ümid edebileceği muvaffâkiyetden kendisini mahrûm etmeye kendi acelesinden ziyâde müsteşarları olan adamların siyâti sebep olmuştur...”

Buradan anlaşılmaktadır ki İsmail Paşa'nın birçok cesurane girişim ve edindiği borçlara rağmen ve kendisinin, ailesinin servetinden fedakârlıklar yapmakla Mısır hazinesinde sağladığı artışı geçen bir durum gözlenememektedir. Yine bu rakamlar göz önüne alındığında İsmail Paşa döneminde halka zulmedilmiş olduğu iddiası da çürümektedir. Zira daha sonraki dönemlerde yaşanan Arabi isyanı ve neticesinde İskenderiye'nin bombalanması, Mısır'ın her anlamda İngiliz kontrolüne geçmeye başladığı dönemde de gelir düzeyi yakın seyretmiştir. Ayrıca az evvel ifade edildiği üzere İsmail Paşa'nın servete olan düşkünlüğüne dair suçlamalarla ilgili açıklamalar yaparken Paşa'nın serveti hakkında da bilgi verilmektedir;

“...bu hâl İsmail'in akçeye muhabbet-i fevk'âlâdesi olduğuna dâir Halim Paşa'nın dermiyân etdiği sözleri nazar-ı dikkate almağa beni mecbûr eyler. Benim efkârıma kalırsa İsmail Paşa'da 'aksi hâl görülmüştür. İsmail Avrupa-i garbî ricâl-i devletinde bile nâdir görülen bir kanâatkârlık göstermiştir. Hiç olmazsa temin edebilirim ki İsmail daha ziyâde zengin olabilecek iken 1862'de Said Paşa'yı istihlâf etdiği zamandan daha ziyâde fakir bulunuyor. Bunu isbât etmek kolaydır. Kendisi Mısır'ın en zengini idi. Emlâki senevî üç yüz bin lira vâridât getirüb henüz sonradan islâh etdikleri kadar islâh dahi edilmemişlerdi. Mu'ahheren bu emlak kâmilten elinden çıktığı gibi 1877 senesinden 1879 senesine kadar familyasının emlakı dahi

dâyinlerinin temin-i menâfi için elden çıkmış ve buna mukâbil pek cüz'î bir şey olmak üzere senevî iki yüz bin liradan ibâret bir pâre almağa râzî olmuştur. Bu maaş hîn-i 'azlinde kendisine temin olunmalıydı. Halbûki maaş-ı mezkûr İsmail'e 'ita edilmeğe devâm olunmadı. Zannıma göre el-hâletü'l-hâze senede yalnız kırk bin lira maaş alıyor. Ve servet-i zâtiyesi dahi pek azdır. İmdi bedihidir ki bu günkü serveti evvelki emlakinden aldığı hâsılâta nisbetle pek az olub bu ise akçeye olan sevdâsı hakkındaki rivâyetleri kat'iyen reddeyler..."

Bu dönemin önemli hadiselerinden birisi ise esir ticareti konusundadır. Esir ticareti Mısır topraklarında 1877 yılına kadar devam etmiştir, bu tarihten sonra ise yasaklanmıştır (Kramers, 1978: s. 265). Bu konuda da layihada bir kaç cümle ile ilgili bilgi verilmektedir. Çünkü Mısır'da önemli oranda esir ticareti de söz konusuydu. 1870'lerde İngiliz konsolosların Mısır'da köleliğin kaldırılması konusunda İsmail Paşa'ya baskılarından bahsedilebilir. İsmail Paşa'nın hâkimiyeti döneminde kendisine ait olup Yukarı Mısır'da bulunan şeker kamışı tarlalarında köleler çalıştırdığı ve ayrıca ordusunun sayı bakımından güçlü kılmak için de köleleri askere yazdığını bilmekteyiz (Baer, 1967: s.151). Ele aldığımız metinde İsmail Paşa döneminde İngiltere'nin esir ticaretinin yasaklanması konusunda yaptığı baskılar neticesinde Darfur'a sefer düzenlendiğinden bunun ise Doğu toplumlarında ve Mısır'da da bir gelenek halini almış olan bu uygulamadan vazgeçmek konusunda göstermiş olduğu gayretin O'nun Avrupa medeniyetine dâhil olmak konusundaki samimiyeti olarak yorumlanması gerektiği ifade edilmektedir. Halim Paşa'nın, esir ticaretinde Mısır yöneticileri için başlıca kaynak olan Habeşistan'a düzenlenen bu seferi bir hata olarak gördüğü ve ancak bu seferin çok önemli sonuçları olmadığını da eklenmektedir;

"...Şimdi dahi Darfur'a dâir olan rivâyetlerden bahsedeceğim bu sefer Avrupa tarafından ve bilhassa İngiltere cânibinden vukû'u bulan taleb üzerine esir ticaretinin men'i maksadıyla vukû'u bulmuş idi... İsmail'in esir ticareti gibi kavânin-i şarkiyeye tâbi olan bir barbarlığı mahv ederek Avrupa hürriyetine dâir olan efkârına kadar kabul ettiğine delâlet eder. Binâen'aleyh kâziyeyi şimdi İsmail 'aleyhine medâr-ı delil edenlerini tecviz etmemeliyiz. Yine bu maksad üzerine mebni idi ki Gordon İsmail Paşa tarafından Sudan'a gönderilmiş olub bu ise kendisine bir şeref olmuştur. Hakikat bir hükümet-i Mısriye için şöyle bir hareketi deruhde ile Gordon gibi bir adamın esbâbi muvaffâkiyetini tehyi eylemek pek büyüktür. Gordon tarafından İsmail'e yazılan son mektub İsmail hakkındaki sadâkat-i kâmilisinin bürhâmdır. Binâen'aleyh tekrar derim ki Halim'in bu bâbdaki ifâdâtı kâmilten merdûddur. Fakat Halim Paşa ile beraber ben de itirâf ederim ki İsmail'in Habeş seferini açması bir hata idi. Fakat bundan netâyic-i müdhişe görülmedi. Bâ husûs bu hata kanûn-ı esâsi dâhilinde idâre olunan memleketlerin dâima düçâr oldukları bir hatadır..."

Lâyihanın devamında İsmail Paşa'nın vazifesini yani Hidivlik makamının önemini ve gereklerini yeterince ifâ edemediğine dair Halim Paşa tarafından yapılan suçlamaların tartışmaya bile gerek duyulmayacak kadar önemsiz olduğu görüşü hâkimdir. Belki İsmail Paşa hakkındaki en dikkat çekici suçlamanın Mısır maliyesi üzerinde İngiliz ve Fransız kontrolünü devreden çıkararak askerlerin isyanını

kendisinin tertip ettiği ki Goldsmid tekrar bu konuya dönerek şöyle söylemektedir;

“...nümâyiş-i ‘askeriye İsmail’in kendisi tertib ederek Wilson ve Bilingiere kabinetosunu alt üst eylediği hakkındaki rivâyetin reddine mübâşeret ederim. Bu iki nâzırın orduca bir tenkîhât icrâsını teklif eyledikleri ve dört bin zâbitin tardını dermiyân ile bunların mütedâhil maaşları bir meblâğ-ı külliye vâsıl olduğu ve o zaman borç ile yaşamakta buldukları hakkındaki rivâyetler meydanda bulunub bu biçâre adamların itilmiş aylıkları verilmeksizin tard edilmesi haksız olacağını gerek Hidiv ve gerek reiskâre sâir adamlar Mısrane söylemişlerdi ancak Bilingiere ve Wilson heyet-i nüzzârı ma-hâza bu dereceden mesârîfi tenzil arzusuyla bu haksızlığı icab eyledi. Bu halde zâbitan familyalarıyla beraber açlıktan öleceklerini görünce bit-tabii şimdi dermiyân olunan nümâyiş-i ‘askeri meydana çıktı. ‘Askerlerin bu nümâyişde haklı olduklarını isbât için yalnız şunu ihtâr kâfidir ki cümlesinin mütrakim maaşları yirmi dört saat zarfında kâmilan verilmiştir. Bu pârenin heyet-i nüzzâr tarafından biraz daha evvel verilmemesi şâyân-ı esefdir. Zira o zaman nümâyiş-i ‘askeri dahi vukû’u bulmaz ve nümâyiş-i mezkûrdan mu’ahharen görülen netâyic görülmez idi...”

Anlaşılabacağı üzere yukarıda da bahsettiğimiz gibi Wilson ve Bilingiere’nin maliyenin durumunu düzeltmek için askerlerin maaşları konusunda bir kısıtlamaya gitmeleri söz konusu olmuş bu ise isyana yol açmıştı. Askerlerin bu isyansa haklı oldukları ve maaşlarının aslında bu siyandan önce verilmesi durumunda sonucun farklı olacağı yönünde görüş beyan etmektedir.

İsmail Paşa’nın 1879 yılında azl edilmesine sebep olarak gösterilen suçlamaların haksızca yapıldığı bütün metin boyunca ispat edilmeye çalışılmış ve bu yapılırken söz konusu tarihi hadiseler hakkında bilgi verilmiştir. Goldsmid’den de öğrendiğimize göre Mısır borçlarının büyük bir kısmı Fransız dâyinlerinin ellerindeydi ve alacaklılar kaygılarından dolayı fahiş faizleri muhafaza ederek re’s’ül-mâllarını temin için de Avrupa tarafından bir taahhüt yapmayı istemişlerdir. Bunun için de Hidiv’e baskı yapmışlardır. Bu baskılar karşısında çaresiz kalan İsmail Paşa’nın azli gerçekleşmiştir. Kısaca İsmail Paşa’nın azlinden en başta Fransa sorumlu tutulmaktadır.

“... Fransa Hükümeti Hidiv nezdinde icrâ-i tazyik ile ‘aleme bir kuvvet ve haşmet göstermek ve Fransız dâyinlerine menâfi kazandırmak için Hidiv ‘aleyhine yolsuz ve haksız bir tazyik icrâsına başlamıştır... Ondan sonra tahkik komisyonu ve daha sonra güya mahlût olan heyet-i nüzzâr meydana gelerek Nubar Paşa ‘azl edildi. İsmail Paşa Fransa ve İngiltere’nin metâlibini ifâya beyhûde çalışarak nihâyet dâyinlerin artıdıkça artan iddiâlarına karşı uğraşmaktan aciz kaldı ve Avrupa’nın tazyikâtını artık çekemeyince kendini kurtarmaya çalıştı ise de ona dahi muktedir olamayarak Lord Salisburi Fransa Hükümeti’ni dahi bi’l-iknâ İsmail’in ‘azliyle yerine Teyfik’in tâyini Bâb-ı ‘âli’den talep olundu bu hal 1879 senesi Haziranında vâki olub İsmail Paşa hakkında tarihlerce emsâli nâ-mesbûk bir haksızlık idiye de Bâb-ı ‘âli Mehmed Ali zamanından beri Mısır üzerindeki hükümetini gayb eylemekte bulunduğu gibi bilhassa İsmail Paşa 366.000 liradan ibâret bulunan Mısır vergisini 678.000 liraya bâliğ ‘adeta satın aldığı fermân

mücebince memleketini doğrudan doğruya ve bilâ istiklâl-i idâreye başlayarak ve usûl-ü versâtını dahi Avrupa usûlüne tatbik ederek şu halde Mısır'ı bi'l-küllîye Devlet-i Âliye elinden çıkması hasebiyle Bâb-ı 'âli şâyed İsmail'in 'azli ve Tevfik'in nasbı husûsunda birazcık olsun iâde-i nüfûz edebileceği ümidiyle İsmail hakkındaki haksızlığı kabûl ve icrâ eylemiş idi..."

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere layihanın bu kısmı sonuç özelliği taşımaktadır. Bu kısımda İsmail Paşa'nın azline sebep olan olaylar Goldsmid'in bakış açısı ile anlatılmakta ve Tevfik Paşa'nın hidivliğine giden yolda başta Fransa olmak üzere İngiltere'nin, alacaklıların istekleri etkili olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin de bölgede hükümlerlik haklarını kısmen de olsa koruyabilmek adına azil kararını onaylamasının da etkisinden bahsedilmektedir. Yine Mısır meselesinde bu tarihlerden itibaren İngiltere ve Fransa'nın izledikleri politikalar hakkında tenkitler de yer almaktadır. Goldsmid, İsmail Paşa henüz hayattayken Tevfik Paşa'nın hidivliğe getirilmesinin ileride çok daha büyük problemlere yol açacağını parlamentoda dile getirdiğini de yine buradan öğrenmekteyiz. Burada İngiltere'nin Kızıl deniz havzasındaki kontrole o günlerde sadece bir siyasi mesele olarak baktığını bir kısmının ise sadece bir mali mesele olarak baktığını söylemekte ve bunların eksik bakış açısı olduğu böylece bölgede iki kontrolün muhafaza edilemeyeceğini tespit etmiştir. ;

"... Halbuki İsmail'in kendisinden sonra oğlu Tevfik Paşa'yı hidivlik makamına geçirmek istemesi kendi sağlığında vukû'u bulacak demek değildi. Kendi vefâtından sonra olacak bir şey idi. Binâen'aleyh ben 1878 senesinde parlamentoda inzâr-ı 'umûmiyeyi bu haksızlık üzerine celb etmiş idim. O zaman göstermiş idim ki bu hal ileride pek ziyâde dehşetlenecek bir buhrânın mukaddimesi olacaktır. Ve fi'l-hakika böyle olmuş olduğunu kim inkâr edebilir. O zaman ben bu çift kontrolün muhâfaza olunamayacağını, senelerden beri havzâ-i Bahri Sefid'e sâir taraflara fâide bir nüfûz edinmeğe çalışdıklarının yapılacak işde bizimle ittifak etmiyorlardı. Meseleye yalnız bir mesele-i maliye nazarıyla bakub biz İngilizler ise bir mesele-i siyâsiye nazarıyla bakmakta idik... ilk atığımız hatve diğer birçok hatveti dahi isticlâb eyledi. İskenderiye'nin topa tutulması ve geçen seneye gelinceye kadar hep Avrupa'nın konferansında vermiş olduğu tâlimâta etbâ 'ı etmiş bulunmaklığımız hep birer hata idi. Fransız erbâb-ı mâliyesi hükümet-i mezkûre politikası üzerinde dahi icrâ-i nüfûz eylediğinden konferans dahi boşa çıktı. Zira zikr olunan erbâb-ı mâliye fâzilerinden hiç bir mikdârın tenzilini tecviz etmemiş ve tasfiye kanununun harf be harf muhâfaza-i mer'iyeti cihetini iltizamda bulunmuşlardır. Ben kendi mütâlaamca bunların şu tavrından müte'essif olmam. Zira bu hal İngiltere'nin Fransa ile 'akd etmiş olduğu mukâvele-i muvakkateyi dahi hiçe çıkaracak bir şeydir. Bir de konferansın 'adem-i muvaffâkiyeteti üzerine İngiltere'ye kendi harekâtınca biraz daha serbestlik gelmiş ve fakat Fransa, İngiltere'nin teşebbüsâtını lâ-yen kat'i hükümden düşürmeye çalışmıştır. Her halde meydân-ı muvaffâkiyet Fransa sermeyedârânına kaldığından bunlar teklif olunan çarelerin kâffesini hep kendileri imlâ ederlerdir. Zannıma göre müşkilât-ı vâkı'ânın hal ve tesviyesi muvakkat bir şey olub bir çare-i kat'i ve dâimi olamayacaktır. Zira hangi hükümet olur ise olsun hatta o hükümetin ne kadar kuvveti bulunur ise bulunsun muvaffâkiyet-i kâmileyi intâc edecek bir harekete o haksız tasfiye kanununa etbâ-ı mecbûriyetinde

bulundukca muktedir olamaz. Sâir memleketde tahammülgirâz istikrâzlar 'akd olunduğu zaman ne yolda hareket edilmiş ise o yolda hareket etmek yani hiç bir hükümet–i ecnebiyenin müdâhalesi olmadığı halde kendi dâyinleriyle işini kendi tesviye etmek emrinde Mısır muhtar bırakılmalı idi. Bu ise ancak tasfiye kanununun ilgâsından sonra müteyessir olabilir. Er ve geç bu da vâki olacak. Ve ben derim ki Mısır ve Mısriyunun fâidesi ve Fransız ve sâir Avrupa'nın dahi nef 'i için bu kanunun ne kadar tez ilgâsı kâbil ise o kadar çabuk davranmak lazım gelecektir. Halbûki Fransız Telelkebir'den sonra işgâl eylediği Tunus işini bitirdiğinden bu yolda bir teşebbüsün dahi zamanı gelmiş demektir. Fransa Tunus duyûnunu kendi istediği gibi tertib ederek imtiyâzat-ı kadimiye dahi mahv ile şimdi Bahri Sefid sevâhilinde istediği gibi hareketde muhtar kalmış ve Mısır'daki hareketini dahi tekrar eline almıştır... Prens Halim Bâb-ı 'âli'nin muzahher-i mezâhereti olmak için Mısır'a zât-ı şâhânenin iczâ-i memâlikinden bir cüz 'üdür demeğe kadar varıyor ve ilâveten diyor ki âhiren Mısır'da uğraşmışımız müşkilâtı Memâlik-i Şâhâne'den Tunus kıtası Fransa tarafından gasb olunduğu gibi yine Memâlik-i Şâhâne'den Mısır kıtası dahi İngiltere'nin yed-i zabtına geçmiştir diye mevcûd olan bir zan bir zehâbdan neşet ediyor. Hatta Prens-i müşârileyh âhiren Sudan meselesinin netâyicini dahi bu zan ve zehâba haml ediyor idi. Bu meseleyi ben dahi kariben mevki-i tedkike çekeceğim. Fakat ondan evvel efkârıma göre bu işin tasfiye kanunu ve kapitülasyonlar lağv edilmeksizin ciddi bir sûretde tesviye pezir olamayacağını kat'iyen tefhim lâzımdır. Şimdiki halde bir lâfızdan 'ibâret kalan Hidiviyet-i Mısriye Tevfik Paşa elinde ciddi ve hakiki bir hükümet sûretini alıncaya yani bu hükümet kendi dâyinleriyle uğraşmak müsâadesi verilerek İsmail'in ilk senelerinde yaptığı gibi bütûn devâir-i hükümeti pençe-i kavisi altına alacağı vakte kadar bu işde ciddi bir teşebbüs olamaz..."

Burada öncelikle tasfiye kanunun ve kapitülasyonlar ilga edilmedikçe Mısır'da mali ve siyasi anlamda bir iyileşmenin sağlanamayacağından bahsedilirken Fransa'nın inatçı tavrı nedeniyle Mısır meselesi konusunda akd edilen konferanstan da olumlu bir netice elde edilmediğinin üzerinde durulmuştur. Hatta Londra'da düzenlenen bu konferanstan hiç bir sonuç alınmadan dağılmıştır (Kramers, 1978: s. 253). Bu sebeple meseleyi sadece mali yahut sadece siyasi olarak değerlendirmek yanlıştır. Zira bir hükümetin kendi mali durumu hakkında serbest hareket edememesinin hem mali hem de siyasi sonuçları olacaktır. Bilindiği üzere siyaset ve iktisat birbirinden ayrı düşünülmemeyecek iki alandır. XIX. Yüzyılda bilhassa Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yürütülen politikalar ve meydana gelen gelişmeler hatırlandığında bunun doğruluğu ortaya çıkmaktadır. Tabii burada şu da vurgulanmaktadır ki; Mısır'da tek başına İngiltere'nin hâkim konuma yükselmesi Avrupa Devletlerini ve daha çok Fransa'yı endişelendirmiştir. İngiltere uzun bir zaman bunun aksin iddia etmiş ve yine bilindiği üzere bu konudaki politikasını Avrupa hükümetlerine ve kamuoyuna Mısır'da asayişin sağlanması için orada buldukları iddiası üzerine kurmuştur. Layiha da bu dikkat çekmektedir. Ardından Sudan konusunda izlenen politikaya dair de düşüncelerini paylaşmaktadır;

"... Şimdi de Sudan işlerini mevki-i tedkike alalım ve orada zuhur eden müşkilâtı nasıl bertaraf edeceğimizi düşünelim? Geçen sene demişdimki hükümetin Hartum'a giderek bazı esbâb-ı sulh ve asayişperverâne ile oradaki Mısır 'askerini

kaldırmak için Gordon'a bir memûriyet verilmesini serbestiyet tarafdârânı Mısır Hükümeti'nden ısrar ve ibrâm ile taleb etmesi için İngiliz muhafazakârları tarafından vukû'u bulan tazyikât şâyân-ı teessüfdür. Sudan'daki Mısır askeri için biz asla mes'ûl değildik. Fakat başladığımız iş ile üzerimize bizim mes'ûliyet almış olduğumuz gibi bu mes'ûliyet dahi Gordon'un 'askerlik meydanında kahramanlık göstermek efkârına düşmesi üzerine 'adeta gerçekleşmiştir. O zaman hükümetin Gordon'u geriye çağırması lâzım gelirdiyse de bunu yapmak için dahi cesâret lâzım idi. Bunu yapamadıklarından Gordon'u kurtarmak için yeniden bir 'asker sevkine mecbûr oldular. Bu seferde dahi gerek 'askerimizin ve gerek zâbitânımızın evsâf-ı âliyeleri meydana çıktı ise de seferden maksûd olan şey hâsıl olamadı. O zaman Mehdi'yi mahv teşebbüsüne kıyam edildi. Fakat buna da radikaller 'itirâz eylediler. Mehdi'nin te'dibi Sevâkin'e bir kolordu irsâlini ve bir şimendüfer inşâsını icâb eyledi ki en tecrübeli mühendislerin beyânına göre sulh ve asâyiş vaktinde bile bu şimendüfer iki buçuk senede ancak vücûda gelebilir. Hele çok şükür vukû'âtın cereyânı Mehdi'yi ezûb mahv etmek lâzım olmadığını isbât eyledi. Fi'l-vâki Mehdizde olduğu ne yaptığı mâlûm olmadığından bir kimseyi tehdid edemeyüb kendisi tehdid altında demektir. Mâiyyetinde kuvve-i külliye-i 'askeriye bulunmadığı dahi muhakkâkâtandır. Binâen 'aleyh eğerçi Mehmed Ali tarafından Hartum'a vaz' olunan Nil mizân-ı meyâhi Mısırluların muhâfazası altında bulunmak eğerçi hayırlı ise de yalnız bu fâidenin muhâfazası için Hartum üzerine yeniden 'asker sevk etmemeye hükümetin karar vermiş olmasını memnûniyetle telakki eyleriz. Zira bu sefer-i cedid İngilizlerin ve gerek reyleri hilâfına olacak ve birçok mesârifi istilzâm edecek idi..."

Sudan'ın fethi meselesi Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminden itibaren başlamıştır. Sudan aslında Nil vasıtasıyla doğal olarak Mısır'a bağlıdır. Büyük bir Kuzey Afrika imparatorluğu kurmak hayali ise Mehmet Ali Paşa'nın da O'nun yolundan giden İsmail Paşa'nın da hayali olmuştur. Orduyu besleyecek köle kaynağı ve hazinayı dolduracak altın kaynağı olarak görülen Sudan'ı tamamen Mısır'a bağlamak faaliyetleri devam etmiştir. Yani bu konu da hem siyasi hem iktisadidir. İsmail Paşa bölgedeki nüfuzunu genişletmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin kendisini azletmesi söz konusu olduğunda bu genişlemesinin Osmanlı Devleti'nin genişlemesi olarak adlandırmış, bunları hatırlatan bir istirhâmname ile azlinin durdurulmasını dahi istemişti (BOA. Y. A. HUS. 163-48, 1297-2-1). İngiltere'nin Sudan'a doğru genişleyen sömürge düzeninin bahanesi ise Mehdi isyanı olmuştur. Taraftarlarınca Mehdi ilan edilen Muhammed Ahmet'in başlattığı hareket neticesinde Mısır'ın bölgedeki nüfuzu sona ermiştir (Hourani, 2003: s. 336). İslam hakimiyeti iddiası ile dikkatleri çeken Mehdi hareketi İngiltere'nin buraya müdahalesine zemin hazırlamış ve bölgede İngiliz yönetimi tesis edilmiştir. Nitekim layihada da zaten Mehdi hareketinin çok endişe verecek bir tehdit olmadığını anlaşılması ile bölgeye tekrar asker sevk edilmemesine karar verildiğinden bahsedilmekte ve bundan duyulan memnuniyetin önemli miktarda masraftan kurtulmuş olmakla ilgisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bu tarihten sonra yani İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalesi gerçekleşikten bir süre sonra, Mısır'a dair politikaların nasıl olması gerektiği konusunda fikirlerini Goldsmid bu sonuç kısmında dile getirmektedir. Burada en

fazla dikkati çeken Mısır'da İngiltere'nin amaçlarına hizmet edecek çözüm olarak İsmail Paşa'nın Hidivliğe tekrar getirilmesi yönündeki taleptir. Halim Paşa Mısır'da Osmanlı hakimiyetinin yeniden tesis edilmesine hizmet edeceğinden buna layık görülmemekte ve İsmail Paşa'nın idarecilik vasfı ve otoritesi ile kendisine eğer fırsat verilirse buna en uygun kimse olduğu söylenmektedir. İddia edildiği gibi İngiltere'nin burada daimi kalmak arzusunda olmadığını, amaç edinilen bölgede güçlü bir hükümetin kurulması işini İsmail Paşa'nın başarabileceğini bunun ise Paşa'nın iktisaden desteklenmesi ile mümkün olacağı görüşü hâkimdir. Bu bakımdan son derece ilgi çekici iddialar ve taleplerle dolu olan son kısım her hangi bir açıklamaya lüzum görülmeyecek kadar net bir biçimde şöyle devam etmektedir;

“...Şimdi Mısır ile müstakbele-i taallukumuz neden ibâret olacağını ve ileride nasıl bir hükümet bulunacağı bir büyük sefer telaşı üzerimizde olmaksızın ve Prens Halim'in dermiyânına çalıştığı mülâhazat-ı müteferrik dahi mümanâat etmeksizin düşünebiliyoruz.

Halim'in 'itikâdınca Hilâfet-i İslamiye'nin mu'âvenet-i dostânesi olmaksızın Mısır'da matlûbe muvâfık hiç bir hükümet tesis edemez imiş. Hasan Fehmi Paşa dahi âhiren Mısır'daki İngiliz 'askeri yerine Türk askeri irsâliyle Mısır'da yeniden Osmanlı nüfûzunu tesis etmek istemiş idi. Halim'in babası olan Mehmed Ali oğlunun ettiği teklifi işitseydi hicâbından kızarırdı. Vukûâtı tarihiyenin cereyânı isbât eder ki Mısır'a Osmanlı nüfûzunun iâdesi arzu olunacak bir şey değildir. İngiltere heyet-i vükelâsı Avrupa'ya karşı birçok defalar beyân eylediği İngiltere Mısır'ı 'ale'd-devam işgâli arzusunda olmayub orada esaslı ve kuvvetli bir hükümet tesisini müteâkib 'askerini geriye çekecektir. Şimdiki halde Tevfik'in hükümeti lafz-i murad bir şey olup İngiliz 'askeri çıkdıktan sonra ise bu hükümet hiçe inecektir. İskenderiye'nin topa tutulmasından sonra İngiliz bayrağı himâyesiyle Kahire'ye 'avdeti ve Fransa İngiltere'nin kendisine icbâr etmiş olduğu heyet-i vükelâ hükmüne mahkûm kalması kendisinden tavsiye-i 'umûmiyi bir kat daha sülb eylemiştir. O halde Mösyö Gladstone'nin ifâdâtına inanarak kuvvetli bir yerli hükümeti nereden bulacağımız bir taraftan Mısır ile Sudan ve diğer taraftan Mısır ile Avrupa arasındaki mesele-i hayâtiye derecesinde olan münâsebeti nasıl temin edeceğiz?

Mevâki-i sâireyi saymaksızın yalnız kapitülasyonların vücûduyla bir de o tasfiye kanununun vücûdu yukarıki suallere cevab-ı red verdirir. İmdi görünüyor ki tasfiye kanununun lağvıyla kapitülasyonları külliyyen ilgâ edemez ise bile bir dereceye kadar olsun ta'dile müncir olacak ve bununla beraber zemâm-ı hükümeti kendi mevki'ini bil muhafaza intizâm ve inzibâtı iâdeye muktedir bir adamı ise başına getirmeye müncir olacak bir netice-i istihsâl lazımdır. Tevfik bu iktidarı hâiz bir adam değildir. Hatta zannıma göre devamı kabil olmayan şimdiki halden kurtulmağı Tevfik dahi canına minnet bilir. Bu adam Halim dahi değildir. Zira Halim hem eskâr-ı atika erbâbından olup hem de Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye'ye müteveccihdir.

Tamamıyla yine ümid ederim ki bu adam İsmail Paşa'dır. İngiltere'de muhafazakârlar fırkası bu adamı ... 'azl etdirmiştir. Fırkâ-i mezkûre sarrâflar nüfûzu altında bulunuyordu. İsmail bu halden bir büyük ders aldı. Ve bu dersden

istifâde edecek kadar mahâreti vardır. Cümlemizin bildiği üzere bu adam icrâ-i hükümete ve kendi hükümetine cümleyi itaat ettirmeye muktedirdir. Sudan urbanı ile Mısır fellahları arasında sulhün nasıl muhâfaza olunabileceğini bilir. Hatta rüesa-i halka akçeler vererek buna muvaffak olabilse bu sûret yüzlerce İngiliz hayatı ve milyonlarca hazineler pahasına olarak ahâli-i mezkûreyi kılıçdan geçirmeye nisbetle daha mürhecdir. Biz İngilizler bir Afgan emirine ve Hindistan'da birçok yerli prenslere bunca mesârifât-ı nakdiye verdiğimiz halde İsmail'in rüesâ-i ahâliye şu akçeyi vermesi mu'ayyeden dahi mâdûd değildir.

Fakat tasfiye kanunun külliyyen ilgâsıyla beraber paraca vukû'u bulan ta'ahhüdâtını ifâ edebileceğine nasıl inanub da İsmail tekrar hidiv edebiliriz. Bunun için yalnız bir sûret vardır. O sûret eğerçi cesûrâne bir sûret ise muvaffâkiyet husûsunda şüphe bırakmaz. Duyûn-ı Mısriye'nin re's-ül mâli üzerine yüzde iki veyâhüd iki buçuk raddesinde bir İngiliz teminâtı veriniz ve bunun üzerine İsmail ile tecâvüzü ve tehâfuzu bir ittifak ediniz. Ve bi't-tabii bu muâhede mücebince İsmail'e borcunun fâizini itâ edebilecek kuvvet veriniz. Bu taâhhüd bizce hiç bir tehlikeyi mücib olmaz. Zira vâridât-ı Mısriye dokuz milyon lira olduğu halde temin olunan ve mikdârı iki milyondan iki buçuk milyona varan fâizi bi'l-itâ hükümet-i Mısriye'nin mesârif-i sâiresine dahi kifâyet eder. Dâyinler dahi bunda kârlı çıkarlar. Zira her ne kadar fâizleri az olur ise de re's-ül mâlları temin edilmiş olduğundan kıymeti artar. Şu kadar ki İsmail her cihetle müdâhelat-ı ecnebiyeden kurtarub kendisine hürriyet-i müstakile verilmeli ve Fransa entrikasından dahi kurtarılmalı. Bizim teminâtımız üzerine tasfiye kanunu bi't-tabii lağv olur. Kapitülasyonlar dahi Tunus'dan olduğu gibi ilgâ edilir. ... O zaman yeni nasb olunan hidivi rahat bırakarak bu halin neticesi dahi herc-ü merc halinde bulunan Mısır'da altı seneden beri tesisine beyhûde çalışmış olduğu muktedir bir hükümetin bi't-tabii husûle gelmiş bulunmasına müncir olur.

Sözümü bitirmeden evvel şunu da söylemeğe müsâade buyurulsun ki Süveyş Kanalı için el yevm bugün Paris'de mün 'akid olan konferansda Mısırca serbesti-i hareketimizi ihlâl ve müstakbelen yeni yeni felâketlere istihsâl edecek olan hiç bir ta'ahhüd altına girmemeliyiz.

İşte bitirdim. İşte son sözüm dahi şudur ki cesûrâne ve emin bir politika ile İngiltere'nin şâni bi't-tecdid Mısır'da dahi bir İngiliz heyet-i vükelâsının vââd etmiş olduğu vechile kuvvetli ve esaslı bir hükümet vücûda getirilmiş olur. Ve bununla beraber Avrupa'nın ve Mısır'ın ve bizim hükümet-i şarkiyemizin menâfii sahihe-i 'azimesi dahi mevki-i müzâkereye alınır."

Sonuç

Goldsmid'in layihası, uzun zaman Osmanlı Devleti'ni ve Avrupa'yı meşgul etmiş bulunan "Mısır Meselesi"ne bir İngiliz diplomatın şimdiye kadar bilinenlerin dışında bir bakış açısı sunması bakımından dikkat çekicidir. Layihayı giriş, gelişme ve sonuç başlıkları altında değerlendirecek olursak metnin başında Mısır'ın XIX. Yüzyılda içinde bulunduğu siyasi-iktisadi vaziyet, İsmail Paşa'nın Mısır'daki

yönetimi hakkında genel bir bilgi verilmektedir. Buradan anlamaktayız ki Halim Paşa, Mısır'ın İngiliz işgaline ve iflasa sürüklenmesinde baş sorumlu olarak İsmail Paşa'yı gören ve suçlayan bir makalesine Goldsmid reddiye olarak kaleme aldığı yazısında Halim Paşa ile İsmail Paşa arasında bir karşılaştırma yapmaktadır.

Layihanın gelişme kısmı olarak adlandırabileceğimiz bölümde İsmail Paşa döneminde Mısır'ın modernleşmesi ve Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaştırılması yolundaki iktisadi faaliyetler anlatılırken Mısır hazinesinin borçları ve gelirleri hakkında bir takım bilgiler verilmekte ve bu bilgiler İsmail Paşa'dan önceki ve sonraki dönemlerle karşılaştırılarak borçlanmaların sebepleri açıklanmaktadır. Mısır gelirlerinde meydana gelen artış delil olarak gösterilerek İsmail Paşa'nın suçsuzluğu ispata gayret edilmektedir. Mısır'da bu dönemde gerçekten de çok büyük yatırımlar yapılmıştır. Borçlanmanın sebebi İsmail Paşa'nın müsrifliği değil ülkenin kaderini değiştirmek yönünde yapılan çalışmalar olduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte iflastan sorumlu olanlar Goldsmid'e göre fahiş faizle borç veren kurumlar, devletler ve başta Fransa'dır. Elbette Goldsimid'in İngiliz politikalarını destekleyen bir tutumu bulunmaktadır. O'na göre Fransa ve alacaklılar böylesine haksız uygulamalarda bulunmasaydılar iflastan kurtulmak mümkün olabilirdi. İngiltere'nin bölgeye müdahalesi ise diğer bütün kaynaklardan da takip edebildiğimiz gibi iyi niyetli ve haklı bir sebebe dayandırılmaktadır ki o da bölgede asayişin yeniden temini ve güçlü bir hükümetin kurulmasına yardımcı olmaktır. Ancak yine bilindiği üzere İngiltere bölgede uzun bir zaman elini çekmemiştir.

Sonuç kısmında ise İsmail Paşa'nın hidivliğinin tekrar istenmesi söz konusudur. Çünkü Goldsmid'e göre Tefik Paşa Mısır'da arzu edilen güçlü otoriteyi temin edebilecek yetenekte değildir. Halim Paşa ise babasını utandıracak kadar Osmanlı Devleti'ne bağlıdır. Fırsat verilmesi durumunda İsmail Paşa'nın Mısır'ın ve İngiltere'nin menfaatleri açısından en doğru seçim olacağını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA. Y.EE. 116-55, H.13. 07. 1299.

BOA. Y. A. HUS. 163-48, 1297.

BOA. MV. 1-31, 25 R. 1302.

TETKİK ESERLER

BAER, Gabriel, "Slavery in Nineteenth Century Egypt", *Journal of African History*, VIII, 3, London, 1967, s. 417-441.

ISSAWİ, Charles, *Egypt in Revolution*, London, 1963.

HOURANİ, Albert *Arap Halkları Tarihi*, (Çev. Yavuz Alagon), İstanbul, 2003.

ISSAWİ, Charles The Economic History of The Middle East 1800-1914, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966

KRAMERS, J. H., "Mehmet Ali Hanedanı Devri ve istiklal (XIX. Asırdan İtibaren)", *M.E.B. İ.A.*, c. 8, İstanbul, 1978, s. 257-265.

LANDERS, David S., Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt, London, 1958.

LUXEMBURG, Rosa, Sermaye Birikimi, (Çev. Tayfun Ertan), İstanbul, 1986.

MARSUT, Afaf Lütfi es-Seyid, A Short History of Modern Egypt, Cambridge University Press, London, 1991.

MEHMED SÜREYYA, Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye, C.III, (Yay. Haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, MetinHülagü), Sebil Yay., İstanbul, 1996.

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6765-goldsmid>